

Психологічний тезаурус життєвої події особистості

Прогрес у будь-якій області науки завжди пов'язаний з зародженням нових предметів дослідженням. Сучасна психологія зараз підійшла до такого етапу, коли виникає нагальна потреба у вивченні екзистенціальної проблематики особистості, зокрема структурної організації її життєтворчої природи. Досвід, набутий в цій галузі демонструє активну зацікавленість науковців до проблеми. В даному контексті слід зазначити про роботи Б.Г.Ананьєва, Д.Б. Ельконіна, С.Л. Рубінштейна, Ш.Бюлер, С.Д. Максименка, Н.А. Логінової, Т.Б. Карцевої та багатьох інших, де розглядаються різні психологічні моделі життя з урахування його подійної специфіки. Але, не зважаючи на майже півстолітню історію досліджень, проблема подієвості існування не може вважатися достатньо вивченою в сучасній психологічній науці.

Теоретичні підходи та концепції, аналіз емпіричних даних значно збагачує уявлення про психологічну сутність події її вплив на життєвий шлях людини, але водночас виявляє достатньо широке коло невирішених питань та суперечностей. Ті наукові дослідження, які проводяться з метою виявлення психологічних особливостей події, загалом орієнтовані на виявлення її зовнішніх показників, через врахування умов ситуації чи періоду біографії. Така тенденція, безумовно, збагачує погляди на проблему, спонукає до розуміння того, що подія є певним кульмінаційним моментом життєвого шляху, але не враховує суб'єктивну площину, що виявляється в перцептивних, рефлексивних, інтерпретаційних та афективних механізмах суб'єкта як носія події. Вимушена каузальність та лінійність донедавна занадто об'єктивувала та формалізувала «життєву подію», мінімізуючи при цьому її суцільну «особистісність». Перехід до «психологічності» проблеми відбувається завдяки встановленню в науці двох основних метапостулатів- «зовнішнє через внутрішнє» і «внутрішнє через зовнішнє», що виявляється в

розумінні особистості як активного начала в процесі розгортання життєвого шляху.

Засновниця психології життєвого шляху людини Ш. Бюлер, розглядає цей феномен як «процес індивідуального психічного розвитку в поєднанні з реалізацією внутрішньої сутності особистості» [цит. за: 5, с.155]. Відповідно до теоретичних положень С. Л. Рубінштейна, «життєвий шлях-це розвиток людини, становлення її особистості, як активного й свідомого суб'єкта людської історії» [16, с.158]. На думку Б.Г. Ананьєва, життєвий шлях людини – «це історія формування й розвитку особистості в певному суспільстві, сучасника певної епохи й однолітка певного покоління» [3, с.86]. В розумінні О.М. Леонтьєва, життєвий шлях - «це шлях самовибудовування, самовизначення в системі життєвих (соціальних) відношень, шлях самоактуалізації в процесі діяльнійшої взаємодії зі світом» [8, с.29].

Основним структурним елементом життєвого шляху виступає подія. Поняття «події, подієвість» все частіше зустрічається в науковій літературі, однак донедавна їх зміст був досить невизначеним, а діапазон інтерпретації, саме як наукових дефініцій доволі широким. Деякі представники соціально-психологічних теорій (Рош Г., 1979; Фредеренсон Н., 1972), «подію» намагалися пов'язати з ситуативними детермінантами поведінки, вживаючи поняття «події», «оточення», «ситуації» як синоніми [12]. За реляційного підходу «подія»-це «будь-яка зміна в процесі чи діяльності» [5, с. 45]. Згідно із деякими положеннями когнітивних теорій -«подія» - це певні зовнішні зміни, що активізують процеси мислення, це те, що спонукає враховувати нові умови при вирішенні життєвих задач [20].

Більш-менш стала дефініція поняття «подія» в психологічному тезаурусі оформилась завдяки дослідженням С.Л. Рубінштейна, Б.Г.Ананьєва, Д.Б. Ельконіна та інших. За С. Л. Рубінштейном: «події - це вузлові моменти й поворотні етапи, коли з прийняттям того або іншого рішення на більш-менш тривалий період визначається подальший життєвий шлях людини» [16, с.684]. Згідно науковим уявленням О. М. Леонтьєва, «перехід, який знаменує собою народження особистості, постає як подія, що змінює хід усього подальшого психічного розвитку» [9, с. 161].

Б. Д. Ельконін, розглядаючи проблему розвитку людини, вказує на те, що «подія» - це особлива, перехідна форма життя, яка потребує від особистості певних змін для більш повного і досконалого руху у світі» [19, с.43].

Подальші концептуальні виміри «події» пов'язують з активним впровадженням в науку принципу активності людини як суб'єкту життєдіяльності. Зазначена парадигма була висвітлена в теоріях К.О. Абульханової-Славської, Л. Ф. Бурлачука, Н. Б. Михайлової, О.Ю.Коржової, А. В. Філіппова, С. В. Ковальова та інших.

В дослідженнях К.О. Абульханової-Славської події розглядаються через життєві обставини, що зумовлюють зміни в певній площині існування

як зміни самої особистості, так і зміни способу та умов життя - «тобто становлення суб'єктом власної життєдіяльності, що пов'язано з можливістю індивіда визначати й утримувати особливу траєкторію руху» [1, с. 142].

Дещо схожа каузальність поняття спостерігається в роботах Л. Ф. Бурлачука, Н. Б. Михайлової, О.Ю.Коржової, А. В. Філіппова, С. В. Ковальова та інших. На думку науковців, подію слід розглядати як специфіку життєвої ситуації, враховуючи ті чи інші обставини. А.В. Філіппов і С.В. Ковальов зауважують, що «використання ситуації як елемента, що адекватно репрезентує суб'єкт-об'єктні взаємовідношення в психологічному тезаурусі, можливе тільки у випадку її розуміння не як сукупності елементів об'єктивної реальності, а як продукту й результату активної взаємодії особистості і середовища» [18, с. 15]. В розумінні дослідників ситуація «є поняттям, що описує суб'єктивну, особистісно й діяльнісно опосередковану реалізацію об'єктивних взаємодій людини із середовищем її життєдіяльності» [там само]. Такий підхід, на наш погляд, перегукується з концептуальними основами «події», виявлення її сутнісної ознаки- суб'єкт-об'єктної детермінації.

В психологічній теорії ситуації, Л. Ф. Бурлачук і Н. Б. Михайлова [4] зазначають, що така теорія передбачає дослідження і пояснення трьох основних реалій:

- 1) психологічних особливостей природних ситуацій життя людини у взаємозв'язку ситуативних та особистісних змінних;
- 2) суб'єктивної інтерпретації ситуацій, їх когнітивно-емоційних репрезентацій у свідомості людини;
- 3) поведінкових стратегій та інших форм активності в межах конкретних ситуацій[4].

З цього виходить, що подія як специфіка «життєвої ситуації» передбачає, що «індивід змінюється в процесі взаємодії з об'єктивними умовами його життєдіяльності, але змінюється як даний індивід, у характерний для нього бік, типовим для нього способом» [2, с. 202]. Це знову підкреслює «психологізм» поняття «подія», який охоплює всі форми активності людини, саме як суб'єкта життєтворчості. Виявляється провідна роль людини в організації власної картини світу, теми буття, особистісного формату тощо. Як зауважував С. Л. Рубінштейн: «усі впливи – це причини другого порядку; сама можливість тих чи інших впливів залежить від внутрішніх умов» [цит. за:1, с. 94].

Значуще відображення ідеї онтологізму події простежується в роботах представників української школи генетичної психології С.Д. Максименко, Т.М. Титаренко, В.А.Роменця, В.О. Татенко та інших. Т.М. Титаренко визначає подію як «...випадок, що надовго запам'ятовується людиною і приносить суттєві зміни у її життя» [17, с.120]. В.А.Роменець вважає, що подія (по-дія) є результатом вчинку- «універсального і єдиного у своєму роді способі існування людини у світі» [12, с.35]. Автор зауважує про наступні

особливості події: той, з ким відбулася подія, повністю або частково під її впливом змінює своє життя; подія повинна обов'язково бути зафіксована, пережита і описана самим суб'єктом [15, с. 61].

Вагоме місце у аналізі персонологічних і онтологічних проблем займає генетико-психологічна концепція розвитку особистості С.Д. Максименко [12], де науковцем робиться спроба узгодити основні положення цієї теорії з світом реальних подій. Ключовим для автора виступає розуміння структурно-психологічних закономірностей побудови особистості як психологічної цілісності, «нерозривної єдності психіки людини і подій її життєвого шляху» [12, с.78]. С.Д.Максименко підкреслює, що «генеза, існування, оформлення, саморозвиток особистості забезпечуються особливою й унікальною біосоціальною силою – нуждою. Нужда як суперечлива, рухлива і енергетична єдність біологічного і соціального, як втілення і можливість подальшого нескінченного втілення людського у людське, як те, що моделює і реалізує рух особистості, і є вихідною всезагальною одиницею – носієм особистісної природи психіки людини. В своєму «розгортанні» нужда «зустрічається» із соціальними і біологічними факторами. Біологічні представлені як природні (фізичні, фізіологічні, генетичні) детермінанти, натомість соціальні виявляються через широкий контекст стосунків, подій, умов життя тощо. Інтервенція нужди є процесом різновекторним і полівалентним, але те, що цей процес зовнішньо експлікується та має екстринсивну оформленість (на рівні подій життя) є не заперечним фактом.

Досліджуючи питання про диференціацію видів подій, науковці [5;11;12; 19] майже однотайно виділяють: біографічні події, події середовища, події внутрішнього життя, а також зазначають про такі типи:

1. біологічні (народження дитини, смерть людини тощо);
2. особистісно-психологічні (подія, що пов'язані з професійним, життєвим чи особистісним самовизначенням);
3. фізичні (пов'язані зі змінами фізичного середовища, землетрус, похід в гори);
4. соціальні (пов'язані зі змінами соціального середовища, шлюб, кар'єра).

Подальший теоретичний аналіз «події», розуміння її впливовості і навіть радикальності в структурі життєвого шляху зумовлюють виділення особливого типу подій, які науковці називають значущими подіями [5;11;12; 20]. Це зумовлено тим, що не всяка подія є ключовою для життя особистості. Поряд з вирішальними, переломними моментами біографії існують просто дати, які не впливають на життя в цілому. Необхідність виділення з канви тих подій, які «становлять основну тканину людського життя, її серцевину», неодноразово підкреслювалось О.О. Кроніком, Н.А. Логіною, Т.Б Карцевою та іншими. Значуща подія - це така подія, що має життєву цінність і яка супроводжується специфічними формами переживання [5;11]. На думку

Н.А. Логінової, значущі події – «поворотні моменти, які викликають значні зміни в способі життя людини, з ними пов'язані докорінні перебудови характеру індивіда, зміни напрямку або темпу його розвитку» [11, с. 160].

За Т. Б. Карцевою, відмінність значущої події від просто події полягає в тому, що значуща подія - «це не завжди ті обставини, в яких опиняється особистість, не все те, що «трапляється» з нею і не все те, що вона створює завдяки своєму потенціалу, мотивам, цілям. Значуща подія - це таке новоутворення життєвого шляху, яке відбулося завдяки життєтворчим діям особистості, відповідає її планам і орієнтаціям, спричиняє певні видозміни системи «Я» та її перебудову» [11, с. 168]. Автор додає, що для того, щоб «якийсь випадок став значущою подією, він повинен стати для особистості чимось надзвичайним, таким, що значною мірою міняє її поведінку в контексті або усього життя, або ж якоїсь його частини. На підставі здійснених або запланованих подій дається оцінка всьому життєвому шляху. Розуміння сутності події багато в чому визначає розуміння самого життя, його «наповненості» чи «успішності».

Події - це моменти життя, що мають свої наслідки. Вони характеризуються дискретністю, обмеженістю в часі і своїм психологічним значенням. Пережиті події зберігаються в пам'яті, забезпечуючи в подальшому регуляцію життєздійснення, сприяють визначенню стратегій особистісної самореалізації [5]. Як зазначав О.М. Леонтьєв, «досвід пережитих подій, згодом сам стає суб'єктивним фактором подальшого ходу» [9, с.212]. Події здатні покращувати або погіршувати відношення до життя, підвищувати або знижувати його якість. При негативних подіях розхитується вся система уявлень про себе, порушується звичайний хід життя, знижується самооцінка, з'являється відчуття непродуктивності, певної стагнації. При сприятливих- активізуються життєтворчі функції, виявляються прогностичні здібності, віра в майбутнє, оптимізм, з'являється відчуття власної цінності, підвищується загальне самовідношення.

Значуща подія являє собою суб'єктивне утворення, яке існує лише у внутрішньому світі особистості, з об'єктивної точки зору і з точки зору інших людей вона може бути абсолютно нейтральною, такою, яка не має важливого значення, або може взагалі не існувати. Зміст події можуть становити будь-які явища, що мають безпосередній і сенсотворчий вплив на людину та її внутрішній світ. В цьому контексті, «подія» виявляє свої тісні кореляції як з особистісним так і життєвим смислом людини. За Д. О. Леонтьєвим, життєвий смисл - це «об'єктивна характеристика відношення об'єктів і явищ дійсності до життєдіяльності суб'єкта» [9, с.168]. Особистісний смисл – «це форма суб'єктивного відображення цього відношення у свідомості суб'єкта, у його образі світу» [там само, с. 169]. Таким чином, синергічність зовнішнього та внутрішнього, розуміння цього взаємозв'язку та виділення в ньому детермінант подальшого розвитку, виявляють справжню значущість тієї чи іншої події. «Пізнання людини

розкриває закономірні причинно-наслідкові відношення об'єктивної дійсності; свідомість, очевидно, відображає не стільки зв'язки і сутність дійсності безвідносно до суб'єкта, скільки способи зв'язку суб'єкта і дійсності» [1, с. 302].

Значуща подія може бути очікуваною або несподіваною (подія-випадок), успішною або ні. Результативність події, її конструктивний вплив багато в чому залежить від того, якими структурами сутнісного самопокладання вона опосередкована. Даний контекст проблеми розкривається завдяки працям С.Л. Рубінштейна (самодетермінація) [16], К.О. Абульханової-Славської (стратегії життя) [1;2], С.Д. Максименко (здатність до саморегуляції), Б.Г. Ананьєва (людина як суб'єкт життя) [3], П.І.Манохи, В.К.Каліна (самоорганізація) [15; 17], О.О. Конопкіна, В.І. Моросанової (саморегуляція діяльності та поведінки) [там само] та багатьох інших. В дослідженнях науковців різні прояви «самості» розуміються як здатність індивіда до організації та регуляції власного буття; як вища, усвідомлена форма життєтворчої активності; як структурний елемент самосвідомості, що відповідає за екзистенціальний напрямок розвитку індивіда. П.І. Маноха зазначає, що подія як результат життєтворчості характеризується осмисленістю та урегульованістю (саморегульованістю) екзистенційних умінь особистості [15]. На думку К.О. Абульханової-Славської «здійснена подія – це свідомо активність суб'єкта, що підпорядкована певній меті і яка реалізується через сукупність свідомо вироблених механізмів саморегуляції» [1, с.57]. Досліджуючи питання про виділення особистісно-регуляторних властивостей в процесі життєтворчості автор виділяє такі особливості:

- уміння адекватно оцінювати життєву ситуацію та умови діяльності у суб'єктивно визначеній моделі самореалізації;
- усвідомленість проблеми, засобів її вирішення та способів контролю і оцінки;
- динамічність поведінки, рухливість процесів регуляції;
- особистісні якості такі як, життєтворча активність, впевненість, ініціативність, самостійність, відповідальність, сформованість механізмів саморегуляції та самоорганізації тощо [2, с. 121].

В парадигмі моделювання генези особистості, С.Д. Максименко акцентує увагу на деяких змістовних, ключових ознаках цього процесу, серед яких здатність до саморегуляції. Здатність до саморегуляції, як сутнісна ознака особистості, передбачає не просто вольове зусилля, а й перебудову смислових утворень, умовою яких є їх усвідомленість. Автор виокремлює такі послідовні етапи становлення саморегуляції в системі інтеграції особистості:

- базальна емоційна саморегуляція;
- вольова саморегуляція;
- смислова, ціннісна саморегуляція» [10, с.34-35].

Подія як життєтворчий акт визначається життєвими орієнтаціями індивіда та залежить від рівня сформованості самоорганізуючих дій. В наукових працях Т.М. Титаренко, С.Д. Максименко, В.О. Татенко, В.М.Ямницького та інших, життєві орієнтації представлені як найбільш узагальнені та усвідомлені смислові утворення, основу яких складає система провідних цінностей та мотивів [13; 15; 17]. На думку Т.М. Титаренко «смисложиттєві орієнтації – ключові цінності, що превалюють на даному життєвому етапі і акумулюють значущі тенденції спрямованості вибору дій самореалізації [17, с. 119]. Згідно В.М.Ямницькому смисложиттєві орієнтації – це «свідомо прийняті ціннісні орієнтації, які «ставши дійсно смисложиттєвими набувають у внутрішньому світі особистості статусу аксіом, ... постійно спрямовуючи життя людини, ... діють як регулятори її життєвого шляху» [20, с. 39].

Самоорганізуючі дії, як механізм реалізації події – це інтегральне утворення, що відбиває актуальні можливості індивіда усвідомлено ініціювати та керувати довільною активністю при вирішенні завдань певного періоду. Чим вище організованою є ця субструктура, тим більше можливостей для планування та здійснення подій має людина. Існує безліч негативних подій та перешкод, деякі з них можуть бути дійсно фатальними, але їх вплив може бути мінімізований за рахунок введення різних чинників, перш за все самоорганізуючих дій [17].

П.І. Маноха [17] пропонує наступну класифікацію самоорганізуючих дій:

1. Дії з вираженою зовнішньою компонентою:
 - дії з пошуку інформації про ситуацію;
 - дії з планування поведінки та діяльності в ситуації;
 - дії з пошуку способів розв'язання актуальної задачі;
 - дії з перетворення чи адаптації до ситуації.
2. Дії з вираженою внутрішньою компонентою:
 - дії з аксіологічної оцінки ситуації;
 - дії з емоційно-вольової регуляції;
 - активуючі вольові дії в ситуації;
 - дії з резюмування проблемної ситуації.

Зазначена диференціація есплікується на рівні «подійного поля» та виявляється як операціональна складова життєтворчості.

Кожна подія має свою ступінь переживання, яка виявляється в нерозривному зв'язку того, що з'явилося в об'єктивній картині життя і того, що виникло в суб'єктивному відображенні. При цьому в структурах самосвідомості відбуваються певні зміни, що можна інтерпретувати як переструктурування образу «Я», появу нової системи цінностей або зародження нового самовідношення. В основі цього процесу лежить механізм інтеріоризації певної події, яка має зовнішні атрибути у внутрішній світ особистості, її «привласнення» та надання особливого статусу. В даному

випадку ментальність людини збагачується новими нюансами переживань, усвідомлень, смислів, пов'язаних з даною ситуацією. В процесі переживання та описання події особистість здобуває власну екзистенційну автентичність, перебирає на себе «авторство» свого життєвого шляху.

Подія є одиницею особистого досвіду, що спонукає людину інтерпретувати, осмислювати те, що відбувається з нею. «Подія завжди забарвлена модально, міняє ставлення свідомості до світу, позначається на концепції «Я» і пов'язана з концептуальним осмисленням часу.» [6, с.61].

В психологічній концепції часу життя, досліджуючи питання про основні психологічні властивості подій О.О.Кронік[5] виділяє наступні характеристики: часові модули (актуальність, ретроспективність та прогностичність подій); мотиваційний та рольовий статуси, детермінаційні зв'язки тощо. Мотиваційний статус, автором визначається як значущість та впливовість подій, їх причинно-цільові зв'язки. Чим більше причинно-цільових зв'язків має одна подія з іншими, тим більш важливою, основоположною вона є для особистості. Рольовий статус - це диференціація подій на «стартові», «фінішні» і «кульмінаційні».

Детермінаційні зв'язки відбивають цілісність, певну послідовність життєвого шляху. Вони свідчать про те, що незважаючи на різні втручання життєдіяльність здійснюється цілеспрямовано й організовано. Детермінаційні зв'язки характеризуються спрямованістю до минулого, сьогодення, майбутнього, а також знаком і довжиною. По спрямованості, зв'язки діляться на причинні - з минулого в майбутнє й цільові - з майбутнього в минуле. За знаком на позитивні - досягти (подія відзначається при цьому як радісна), і негативні - уникнути. Залежно від часової належності - реалізовані (зв'язки минулого), актуальні (теперішні) і потенційні (спрямованість в майбутнє). Причинно-цільові зв'язки є однією з найважливіших ознак суб'єктивної картини життєвого шляху (СКЖШ).

Сукупність подій життєвого шляху утворює такий каузометричний показник СКЖШ як насиченість. Насиченість - це кількісно-якісна оцінка різних періодів життя. Це характеристика ретроспективних, потенційних і актуальних зв'язків, які відображають зміст і різноманітність біографії людини. Показник насиченості інформує: наскільки доцільно наповненим є життя, з яких подій воно складається, що найціннішого в ньому є. Насиченість це не тільки характеристика СКЖШ, це, насамперед, характеристика самої особистості її спрямованість, активність, досвід тощо.

Цілеспрямованість - наступна характеристика СКЖШ, що вказує на відсоток цільових зв'язків до загальної суми детермінацій. Чим більше цей показник тим більше життєвий стиль визначається як «прагнення до цілі» [16]. Цілеспрямованість є індикатором сформованості життєвої програми, дозволяє визначити, як вказував С.Л. Рубінштейн [16], два способи життєздійснення: життя як сукупність обставин або послідовне досягнення

мети. «Цілеспрямованість» може корелювати з «стратегічністю», що вказує на масштабність задумів та впевненість в майбутньому.

Наступною характеристикою СКЖШ є задоволеність [4; 5; 6, 20], що сигналізує про ступінь позитивного відношення до свого життя. Чим вище цей показник тим частіше життя асоціюється із приємними подіями. Задоволеність підвищується в процесі отримання особистісно-значущих результатів, в ситуаціях конструктивної самореалізації. Вона є проявом емоційного ставлення особистості до себе і до того, що відбувається, відбувалося або планується в майбутньому. Емоційність відбиває особливості бачення свого буття в приємних або неприємних тонах. Чим більше позитивних переживань, тим вище задоволеність існуванням. Якщо афективні реакції полярні й ситуативні, то, імовірно, що людина неоднозначно сприймає своє життя, не досить визначена у його оцінці.

Аналіз методологічних засад деяких означених персонологічних та онтологічних теорій дозволяє визначити сутнісні ознаки поняття «подія», визначає соціально-психологічну квінтесенцію феномену, його діалектичну природу в межах єдиного методологічного підходу до вивчення особистості.

Література

1. Абульханова-Славская К. А. Деятельность и психология личности /Ксения Александровна Абульханова-Славская. - М.: Наука, 1980. – 335с.
2. Абульханова-Славская К. А. О субъекте психической деятельности. Методологические проблемы психологии /Ксения Александровна Абульханова-Славская. - М.: Наука, 1973.-288с.
3. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания /Борис Григорьевич Ананьев. – СПб.: Питер, 2001.-288с.
4. Бурлачук Л. Ф., Михайлова Н. Б. К психологической теории ситуации // Психол. журн. – 2002. – № 1. – с. 5–17.
5. Головаха Е. И., Кроник А. А. Психологическое время личности/ Евгений Иванович Головаха, Александр Александрович Кроник – К.: Наук. думка, 1984.-209с.
6. Коган Л.Н. Жизненный путь личности как предмет междисциплинарного исследования/Лев Наумович Коган. – СПб.: Питер, 2000. – с.269-279.
7. Коржова Е.Ю. Психологическое познание судьбы человека/ Елена Юрьевна Коржова – СПб.:РГПУ, 2002. – 334с.
8. Леонтьев А. А. Деятельный ум. Деятельность. Знак. Личность/ Алексей Алексеевич Леонтьев. – М.: Смысл, 2001. -.290с.
9. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность./ Алексей Николаевич Леонтьев. – 5-е изд., – М.: Смысл; Издат. центр “Академия”- 2010.- 511с.

10. Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой регуляции/ Дмитрий Алексеевич Леонтьев. – М.: Смысл, 2003. – 286с.
11. Логинова Н. А. Развитие личности и ее жизненный путь // Принцип развития в психологии/ Наталья Анатольевна Логинова– М.: Наука, 1978. – С. 156-172
12. Максименко С.Д., Максименко К.С., Папуча М.В. Психологія особистості: Підручник. – К.: ТОВ “КММ”, 2007. – 296с.
13. Панок В.Г., Рудь Г.В. Психологія життєвого шляху [монографія] / В.Г Панок, Г.В Рудь.. – К: Ніка – Центр, 2006. – 280с.
14. Папуча М.В., Кресан О.Д. Проблема переживання вражень про життєві події в студентському віці // Актуальні проблеми психології: Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія /За ред. С.Д.Максименка, М.В.Папучі. – Київ-Ніжин, 2008. – Том 10. – Вип. 6. – Частина 2. – 377с. – С. 133-137.
15. Проблеми психологічної герменевтики [монографія]/ За ред. Н.В.Чепелевої.– К.: Міленіум, 2004, -533с.
16. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии/ Сергей Леонидович Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2000.-720с.
17. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності/ Тетяна Михайлівна Титаренко. – К.:Либідь, 2003. – 376с.
18. Филиппов А. В., Ковалев С. В. Ситуация как элемент психологического тезауруса // Психологический журнал – 1986. – № 1. – с. 14–21.
19. Эльконин Д. Б. Психология развития: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений/ Дмитрий Борисович Эльконин – М.: Академия, 2001. - 144 с.
20. Ямницький В.М. Психологія життєтворчої активності особистості [монографія]/Вадим Маркович Ямницький. – Одеса: СВД «Черкасов М.П», 2004. – 360с.